

**КОНФЛИКТНИ ВЪЗГЛЕДИ ПРИ ОБЯВЯВАНЕТО НА
ПРИРОДНИ ОБЕКТИ ЗА ЗАЩИТЕНИ.
СЛУЧАЯТ ДЖУЛЮНГЬОЛ**
CONFLICTING VIEWS ON THE ESTABLISHMENT OF
PROTECTED AREAS: THE CASE OF JULYUNGYOL

Петър Петров (Petar Petrov)

Abstract

In the late 1970s, Julyungyol (lit. Water-chestnut Marsh) was one of the only marshes remaining after thousands of hectares of marshland had been drained to create additional agricultural land for the large collective farms in socialist Bulgaria. It was in the middle of a large block of arable land cultivated by a collective farm that was interested to erase the marsh in order to gain new land and to cultivate the block more effectively. When farm workers began to destroy the marsh banks in 1980, a small group of local elite in the nearby village of Dragano-vo sought the help of conservation biologists to prevent the destruction. With their support – using the conservation legislation – the marsh was declared a natural monument. This article offers a reconstruction and an analysis of a case of a locally-generated conservation concern and discusses the differing perceptions and visions of the different interest groups (the ways they see the marsh), the power relations and the conflicts between them, and the competing (economic, biological/ecological and cultural/aesthetic) values they attributed to Julyungyol. The conflict between farm managers and conservationists is a classic example of a clash of development and conservation ideologies. The other classic conflict – locals vs. outside experts – could not occur in this particular case since the two parties collaborated against the farm. They shared the idea and aim of preserving, yet they had distinct ideas of what was actually to be preserved. The conservationists viewed the marsh as a habitat of species listed as “rare” in the Bulgarian Red Book and the annex of an international convention, whereas the local actors perceived the marsh through their own relationship with it; they associated it with past experiences in the contexts of leisure and social interaction (at the marsh), aesthetical consumption (of the landscape) and resource use (collecting water-chestnut fruits, fishing, cutting ice). The marsh was an element of their memoryscape; it established emotional and nostalgic links to individual and collective experiences in their younger

days. The conservationists identified the water chestnut (*Trapa natans*) – one of the species put on endangered lists – as a subject of protection. The locals who had stopped eating its fruits as snack some ten years earlier related to the plant through memories of how they collected the fruits from the marsh bottom with sticks to boil them and to enjoy their unique flavor. Farm managers and conservationists saw and conceptualized the marsh in economic and ecological terms respectively, while locals ascribed to it cultural, aesthetic and emotional meanings shaped in their interaction with the marsh.

Keywords: *nature conservation, human–nature relationship, place attachment, sense of place, landscape, land use, agriculture, wetland*

За рамката и предисторията на това изследване

Статията представя първи резултати от проучванията ми в рамките на стартирания през декември 2019 г. научен проект „Живот в защитени зони и територии: предизвикателства, конфликти, ползи“¹. Става дума за защитените територии (национални паркове, природни паркове, резервати, природни забележителности и защитени местности), които са обявени по Закона за защитените територии от 1998 г., а преди това – по предшестващите го закони за защита на природата от 1936, 1960 и 1967 г., както и за защитените зони от общеевропейската екологична мрежа Natura 2000, обявени по Закона за биологичното разнообразие от 2002 г. Към 2021 г. в България има над 900 защитени територии, в това число три национални и 11 природни парка, а защитените зони – 341 на брой – обхващат близо 35% от територията на страната. Всяка от тези територии и зони се обявява със заповед на принципала на държавното ведомство, което в дадения исторически момент осъществява управленчески и контролни дейности по опазване на природата: Министерството (в по-ранен период – Главно управление) на горите, от 1976 до 1989 г. Комитетът за опазване на природната среда (КОПС) към Министерския съвет, през последните три десетилетия – създаденото през 1990 г. Министерство на околната среда и водите (МОСВ). Научната експертиза по предмета на опазване (животински и растителни видове, техни местообитания, ландшафти, геологични форми като пещери, скали и т.н.) и мерките за опазване се осъществяват от специална институция, която от 30-те години нататък многократно мени названието си. През 1956 г. тя става подведомствена на Българската академия на науките и получава името Комисия по защита на природата, а през 70-те години – Научен и коорди-

¹ Екипът му се състои от девет изследователи с ръководител гл. ас. д-р Ивайло Марков, базова организация е Институтът за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН, финансирането се осигурява от Фонд „Научни изследвания“.

национен център по опазване и възпроизводство на обкръжаващата среда (НКЦОВОС)².

Със заповедите, които се публикуват в „Държавен вестник“, се налагат специфични за дадения защитен обект ограничения и забрани. Те могат да засягат най-различни сфери – строителство, земеделие, туризъм и т.н., например забрана на пашата на животни изобщо или в конкретен период (примерно в размножителния сезон на птици, гнездящи в ливадите), забрана на промени на начина на използване на земята (примерно ливади не могат да бъдат превръщани в ниви или овощни градини) и множество други. Като конкретен пример ще приведа заповедта на председателя на КОПС от 5 януари 1982 г., с която блатото Джулюнгол, за което ще става дума в статията, е обявено за природна забележителност³. В нея за предмет на опазване е определена „типична блатна екосистема, населявана от редки и застрашени от изчезване растения“; изредени са седем забрани: „извеждането на сечи освен санитарни; провеждането на каквато и да е дейност, с която се нарушава водният режим; обработването на територията с пестициди; приготвянето на работни разтвори и зареждането на селскостопанските машини с пестициди на разстояние по-малко от 100 метра от защитения обект; замърсяването по какъвто и да е начин на водите на блатото; повреждането на блатната растителност; провеждането на минно-геоложки и други дейности, с които се изменя ландшафтът“.

Множество защитени територии и зони обхващат изцяло землището на някои селища (Копривщица например) или голяма част от него, като понякога включват и самите селища. Други са отдалечени от тях, но са места, които биват използвани сезонно – във високопланинските части, например, за алпийска паша през лятото и есента или за бране на билки и плодове на диворастящи растения. Обявяването на дадена територия за защитена и свързаните с това забрани или ограничения на дейностите в нея и на използването на ресурсите в нея предполагаемо би трябвало да водят до (обикновено нежелани) промени в обичайните, рутинните стопански дейности и потребителски практики на местните хора, а с това и да създават конфликти или най-малкото напрежение между природозащитниците и ползвателите на терените и ресурсите, като за страната на ползвателите – пак предполагаемо – може да се очаква, че те търсят

² През 70-те и 80-те години лексиката и подредбата ѝ в това название е променяна няколко пъти – околна среда, екология и т.н. През 1989 г. центърът е трансформиран в Институт (впоследствие Централна лаборатория) по екология, който през 2010 г. става част от съществуващия днес Институт по биоразнообразие и екосистемни изследвания.

³ Вж. в Регистъра на защитените територии и зони – http://pdbase.government.bg/zpo/bg/area.jsp?NEM_Partition=1&categoryID=6&areaID=202. В различни документи името на блатото и съответно на защитената природна забележителност е изписвано по всевъзможни начини. С „у“, „о“ или „ю“ като трета буква, със слети или разделени компоненти „джулюн“ и „гол“. Така в заповедта за обявяването то е изписано Джулюнгол, а в Регистъра е заведено като Джолонгол. През 2003 г. то е прекатегоризирано от природна забележителност в защитена местност – пряна, на която тук няма да се спирам.

начини за приспособяване към новия контекст и изисквания, че си изработват нови икономически стратегии и практики и дори си поставят нови житейски цели. През последните 15 години (най-малкото от есента на 2006 г., когато бяха оповестени постъпилите в МОСВ проекти на природозащитни НПО за създаване на защитени зони от мрежата Натура 2000) сме свидетели на горещи дебати и конфликти, които понякога освен взаимни обвинения и закани включват и физическа разправа. Още през зимните месеци на 2006/7 г. се утвърдиха формите на действия „за“ и „против“ Натура 2000, които намират приложение и днес – пътни блокади, митинги пред държавни институции, преднамерено разораване на терени в планирани защитени зони. Предприемачите (особено в туризма, но и в селското стопанство) още от самото начало изтъкват, че Натура 2000 проваля не само бизнес-планове им, но и подрива икономиката на цели райони, а собствениците на земи интерпретират включването им в защитените зони като национализация. В резултат от всичко това в част от обществото се формира виждането, че птиците биват поставяни над хората.

България не е изключение и още по-малко „лош“ пример. Няма нито една страна в ЕС, в която предлагането и обявяването на защитени зони да не са били посрещани с негативизъм и протестни акции от стопански и браншови организации и местни хора, които смятат икономическите си интереси и частнособственическите си права за засегнати и виждат в реализацията на мрежата Натура 2000 единствено загуби. С особена острота и мащаб, надхвърлящи тези в България, протестни действия се разгарят във Франция и Финландия (вж. AlphanDéry, Fortier 2001; Hiedanpää 2002; по-общо за Европа – Hirschnitz-Garbers, Stoll-Kleemann 2011). Тук посочените автори изтъкват и още един фактор, предопределящ конфликтите – двойното изключването на местните хора. От една страна проектите за Натура-зоните са изцяло фокусирани върху защитаваните биологични видове и местообитания и в тях не присъстват хората, които обитават зоните. Същевременно, с единични изключения (някои провинции на Австрия например) местните хора са изключени от дискусиите и консултациите, предшествващи приемането на защитени зони. Подготовката на предложенията за зони се осъществява на експертно равнище, главно от природозащитни НПО, и местните хора научават за зоните, едва когато авторите внесат предложенията си в ресорното министерство, т.е. без да им е била предоставена възможност да изкажат някакво мнение или препоръка. Това се отнася и за българския случай, в който основни играчи като Българското дружество за защита на птиците (БДЗП) и „Зелени Балкани“ разработиха и внесоха предложенията си без консултации с т.нар. заинтересовани страни, особено що се отнася до онези от аграрния и туристическия сектор. Подобна ексклузивност води до това, че освен усещането за липса на дистрибутивна справедливост (при достъпа до ресурси) у местните хора се създава и усещане за липса на процесуална справедливост (при достъпа до процеса на вземане на решения) (Paavola 2004). Конфликтите и протестите са закономерно последствие.

Изследователският ни проект се интересува именно от тези развития, от живота на местните хора във и със защитените зони и територии, като с втория предлог тук намеквам и за нематериалните измерения – интересуват ни също нагласите и отношението към защитените неща, както и подбудите и мотивите нещо да бъде или да не бъде защитавано. Изследваме как хората нагаждат рутинните си практики в новосъздадения от защитата (т.е. от изискванията, ограниченията, забраните) жизнен и стопански контекст, какви нови цели и практики си изработват, в какви конфликти, мрежи и властови отношения влизат (особено при общуването си с природозащитници), как виждат и интерпретират биологичната консервацията, как възприемат трансформациите в пейзажа (облика на защитените места)⁴. На някои от тези въпроси ще се спра по-долу във връзка с Джулунгьол.

Това (вече несъществуващо) малко блато е една от защитените територии, които избрах за нуждите на проучванията ми. Подборът се основаваше на заложената в проекта идея да насочим вниманието си не към горещи точки по Черноморието, в Пирин, Рила и долината на Струма, в които сблъсъкът на природозащитни и икономически интереси обикновено се разразява около големи инфраструктурни проекти и предизвиква силна шумотевица (до диалог рядко се стига) по площадите и в медиите, а към места, чиито проблеми рядко влизат във или въобще остават извън общественото ползрение. Поради това, че избраният от мене обект е получил защита в началото на 80-те години на ХХ век, случаят с Джулунгьол има още една особеност – той е исторически, т.е. ще става дума за нагласи и действия в отминалата епоха на държавния социализъм. Но защо именно Джулунгьол? Може да звучи не съвсем научно издържано, но – заради четири изречения в описанието на обекта, които ми „хванаха окото“, изненадаха ме.

Ще опиша накратко находките си при избирането на защитени обекти, защото те са показателни за биоцентризма и изключването на хората като обитатели, което критикуват цитираните по-горе автори. Преди да започна теренните си проучвания (а за Джулунгьол – и архивни), прочетох налични в Интернет информации и документи за няколко защитени територии и зони – в Регистъра им и в Информационната система за защитените зони⁵, поддържани от МОСВ, в разделите за защитени територии и зони на сайтовете на няколко от 15-те регионални инспекции по околната среда и водите (РИОСВ), в чиято компетентност е контролът на дейностите в защитените обекти, намиращи се на тяхна територия, и в издадената от БДЗП книга „Орнитологично важни места в България и Натура 2000“⁶. Книгата е публикувана през 2007 г. (годината, в ко-

⁴ За тези и редица други въпроси, които си поставя антропологията при изследването на социалното въздействие на защитените територии вж. напр. West, Igoe, Brockington 2006.

⁵ Съответно <http://pdbase.government.bg/zpo/bg/index.jsp> и <http://natura2000.moew.government.bg/Home/Natura2000ProtectedSites>.

⁶ Вж. в рубрика „Издания“ на сайта на дружеството <https://bspb.org>.

ято Министерският съвет приема основния пакет от защитени зони), представя информация за 114 идентифицирани от БДЗП „орнитологично важни места“, които дават основата на защитени Натура-зони по Директивата за опазване на дивите птици, и прави предписания за нужните мерки за защита. С единични изключения във всички тези текстове, особено в книгата на БЗДС, човекът е представен не като интегралната част от биосферата, а като неин разрушител, едва ли не като инвазивен и дори неестествен вид, които е източник единствено на актуални и потенциални заплахи за останалите видове и местообитанията им (вж. напр. главата „Земеползване и заплахи“ във въпросната книга). В текстовете защитените територии и зони изглеждат обезлюдени или, ако все пак човек присъства в тях, му е отредена ролята на лошия герой. Аргументацията е построена изцяло върху прастарата дихотомия „природа vs култура/общество/човек“, при все че още от 90-те години на XX век нови повее в биологичните и екологичните науки включиха човека в екосистемите и дори замениха това понятие не само терминологично, но и концептуално със социоекологични или биокulturни системи, с което до известна степен смекчиха или дори свалиха бинарната опозиция (вж. напр. Linnell et al. 2015). При подобна аргументация и реторика не е учудващо, че природозащитните НПО понякога печелят за своите каузи повече противници отколкото привърженици и че, както отбелязват West, Igoe & Brockington (2006: 256), самият произвеждан дискурс може да доведе до конфликти. Това важи до особено голяма степен за онези защитени територии и зони, които са местообитание не само на не-човешки видове.

На фона на стотиците страници потискащи четива светъл лъч бяха четири изречения в описанието на Джулунгъл на сайта на РИОСВ Велико Търново (<https://www.riosvt.org>), с които към биологичната характеристика на растението, даващо името на блатото и явяващо се предмет на опазване, се добавяше и малко култура: „Хората използват джолуна за храна, тъй като в него се съдържа много скорбяла и белтъчини. Сварените плодове имат вкус на варен картоф. В Драганово брането на плодове се е извършвало с дълъг прът, на края на който има прикачено пояско от коноп. С него се бърка по дъното на блатото, а бодливите плодове се полепват по пояското“. Това ме накара да избира Джулунгъл и да се отправя към Драганово. През април, май и юли 2021 г. проведох там четири теренни проучвания.

За джолуна и блатата

Trapa natans (лат.) е древно растение както само по себе си като терциерен реликт, така и по отношение на използването му от човека за храна, фураж, лечебни практики и магии от каменната ера насам, като в някои части на Източна и Южна Азия то се култивира целенасочено (вж. Lansdown 2019). Освен там, то е разпространено в Западна Азия, отделни региони на Африка и в почти

цяла Европа, които се смятат за негова родина, откъдето е пренесено в Северна Америка и Австралия. Растението е едновременно крайно капризно и изключително устойчиво и приспособяващо се, с което не позволява на биолозите и еколозите да правят нещо повече от предположения за „характера“ му, особено за разпространението и флуктуацията (променливостта на числеността) му – изчезва от стари местообитания, усвоява нови. Ако в България то е на изчезване в типичните си местообитания – блатата, то през последните няколко десетилетия представлява същинска напаст за някои действащи рибарници, приспособява се успешно към условията в изоставени или слабо поддържани рибарници, микрорязовири и отводнителни и напоителни канали (вж. Станев 2013: 370; Petrova, Hubenov 2016), пренесено в тях от птици или при доставка на зарибителен материал, в който сред рибите са попаднали плодове на растението. По тази причина определянето на риска от изчезването му, а с това и на природозащитния му статус е проблематично. В Червената книга на Международния съюз за защита на природата (IUCN), т.е. в глобален план, и националните Червени книги на много страни растението е категоризирано като „незастрашен“ вид, в други обаче, главно в Европа, като „уязвим“, „застрашен“, „критично застрашен“ или дори „изчезнал“ (вж. Lansdown 2019). В първото издание на българската Червена книга от 1984 г. според тогавашната номенклатура видът е определен като „рядък“ (Пеев 1984), а в новото издание от 2015 г., което използва утвърдените се категории на IUCN – като „застрашен“ (Пеев, Цонева 2015)⁷. В България освен символична защита чрез Червената книга, видът получава и законова защита със Закона за биологичното разнообразие от 2002 г. Прави впечатление, че загриженост цари главно в Европа. Видът е включен в списъка на растенията, които подлежат на защита по т.нар. Бернска конвенция (Конвенция за опазване на дивата европейска флора и фауна и естествените местообитания) от 1979 г. (<https://www.coe.int/en/web/bern-convention>).

В България *Traa natans* няма единно название. Растението бива наричано воден орех или дяволски орех, джулюн (исторически или локално – също чулим) или рогачка. То е малко познато извън кръговете на биолозите, природолюбителите, риболовците и работниците в рибарници, но повечето от туристите и обитателите на черноморското крайбрежие със сигурност са се срещали по някакъв начин с плодовете му – натъквали са се та тях на плажа или дори болезнено са се убождали на острите им рогчета, ходейки или лягайки на пясъка, или най-малкото са ги виждали на сергиите за сувенири и украшения в Созопол и други курортни места, където те – обработени, лакирани или боядисани в различни цветове – са елемент на някакъв аксесоар, украшение или декоративно пано. Костилката на орехчето има две двойки роговидни израстъци, с което плодът визуално извиква менталния образ на дяволска глава (някои я

⁷ Печатните издания излизат няколко години след научната категоризация, направена от ботаници от БАН и университетите. За първото издание тя е осъществена не по-късно от 1980 г., за второто – през 2009 г.

оприличават на бича). Оттам и названието „дяволски орех“, а по Черноморието често и „морско дяволче“ (по-рядко „морска звезда“). Представата за морския му произход обаче е погрешна. Негово местообитание са водоноси с неподвижна или съвсем слабо подвижна вода, откъдето реките при пълноводие и разливане отнасят плодове в морето, а вълните ги изхвърлят на брега. Онези, които не достигат до морето, могат да бъдат видени по бреговете на реките. А тези, които останат в местообитанието, дават живот на ново растение при следния цикъл: През есента узрялото орехче пада на дъното, където околоплодникът му изгнива и рогчетата на твърдата обвивка се „закотвят“ за дъното. При затопляне на водата през пролетта от „ядката“ (семето) се развива ново растение – с дълго подводно стебло (понякога над два метра; в зависимост от дълбочината на водоема) с малки нишковидни и също така подводни листа. Надводните ромбоидни листа се развиват на повърхността на водата и образуват розетка. През лятото се появяват цветове с бели венчелистчета, които след опрашване дават плод за следващия цикъл (за детайли вж. Пеев 1979).

Богатите на скорбяла „ядки“ са привлекли вниманието на хората, обитаващи Азия и Европа още в далечни времена. В България археолози откриват овъглени орехчета в културния пласт на редица неолитни селища, в частност в местността Смърдеш край търновското село Джулюница, за което се предполага, че носи името на растението⁸. В продължение на няколко хилядолетия използването на джулюна тъне в информационен мрак и едва към края на XIX век Васил Ковачев, един от първите български естествоиспитатели (естествоизпитатели), дава сведения за употребата му. През 80-те години на XIX век той прави полеви проучвания на флората в родния си Русенски край, както и в Търновския, докато е гимназиален учител в Търново. Резултат от тях е една кратка научно-популярна статия, от която става ясно как се добиват и консумират плодовете: „На края на един дълъг прът се завива овча кожа с вълната навън; реченият край на пръта се потапя в блатото и се бърника по дъното му, догдето се налепят много плодове“; те „се употребяват печени за ядене“ (Ковачев 1890: 218). Ковачев е единственият известен ми автор, които съобщава, че освен за храна в домакинствата, плодовете са били събирани и с търговска цел – в Горна Оряховица една ока (1,28 кг) се продавала за 30 ст. Към същото време и няколкото десетилетия след това може да се отнесе сведението на етнографа Христо Вакарелски, че „из Търновско събират наесен плодовете на блатното растение водно орехче (Тгара natans) и ги ядат печени през зимата“ (Вакарелски 1977: 184).

Описанията на добиването, които получих от петима събеседници от село Драганово, родени през 30-те и 40-те години на XX век и събирали плодове в Джулюнгол и/или похапвали от тях докъм 60-те години, показват, че технологията не бележи никакви особени промени. Подобен вариант на пръта с омотани конопени кълчища или животинска козина в края му, е бил инструмент, който може да се оприличи на най-обикновена парцалена бърсалка за под с

⁸ <http://radiovelikotarnovo.com/защо-местността-смърдеш-носи-това>.

дръжка – в долния край на дългия около 2 м прът (служещ за дръжка) закрепяли напречно парче дърво, около което намотавали кълчища, зебло или кожа. „И търкаш по дъното. Търкаш тъй, те се лепят. Понеже те имат малки рогца“, обяснява ми мъж, роден през 1942 г., който събирал наведнъж по цяла кошница. Спомените му се отнасят за времето около 1956 г. Прави впечатление, че е запознат с фазите в развитието на растението: „То през лятото расте и есента се откъсва и пада на дъното джулоня“. От неговия разказ и тези на негови съселани⁹ излизат няколко малки разлики спрямо написаното от Ковачев и Вакарелски. Плодът се ядял варен, по-рядко печен, като след сваряване твърдата обвивка с рогчетата се разрязвала и ядката се изваждала. Освен това събирането ставало не през есента, т.е. не веднага след като плодовете паднат на дъното, а през зимата, след като са престояли известно време във водата и околоплодникът вече е изгнил. Вкусът определят като този на картоф, но „по-сладък“, или на кестен, или на „нещо средно между картоф и кестен“. Джулонът не се е използвал като съставка на ястия, нито самостоятелно за наяджане, а само като приядка (подобно на други видове ядки и семки), от време на време, особено за забавление на децата. Изключение са правили последните, гладните години на Първата световна война, в които в Драганово реколтата била слаба, храната не достигала и била с лошо качество. Тогава джулоните – варени или печени – са били използвани за храна¹⁰. Консумацията на джулон в Драганово е преустановена около 1970 г., така че местните ми събеседници, родени след около 1960 г. не бяха опитвали плода или нямаха спомен за това. В днешно време в Драганово рядко някой събира плодовете (при това не във вече несъществуващото блато, а в един отрязан меандър на р. Янтра край селото), като „дяволчетата“ се използват единствено за декорации, например нанизани на ресни на вратата срещу влизането на насекоми.

Докъм средата на XX век джулонът е бил широко разпространен в блатата край Черно море и в низините по почти цялото течение на р. Дунав, например в Орсойското и Цибърското съответно западно и източно от гр. Лом, в блатата в низината между Белене и Свищов, вкл. в тези на остров Персин, в някои блата в Русенския край (край селата Мечка и Мартен), в големите по площ блата в Тутраканския и Силистренския край, вкл. в Сребърна. Разпространен е бил и в някои от т.нар. вътрешни (не крайдунавски и не крайморски) блата в Северна България, както и в Сливенския край, главно в поречията на Искър, Янтра и Росица, напр. при Ресен и Бяла черква край р. Росица, между Полски Тръмбеш и Полско Косово край р. Янтра, край притоците на р. Янтра при с. Джулоница (Великотърновско) и в интересувания ме Джулонгьол до р. Янтра при с. Драганово. В някои

⁹ Вж. и публикуваните спомени на Гогев 2000: 16; Станев 2013: 374 – 376. Двамата са родени в Драганово съответно през 1933 и 1938 г. и са живели там до завършване на местната прогимназия.

¹⁰ Вж. Гогев 2000: 73 – 75; Гогев, Бонева 2003: 123. Във втората книга местният краевед Илия Гогев привежда записан от него спомен на мъж, роден през 1907 г.

от тях листата на джулона са покривали водната повърхност с плътен „килим“¹¹.

Географското разпространение на джулона започва постепенно да се стеснява още през 20-те години на XX век. Това се дължи на отводняването на земи, пресушаването на блата и строежа на диги на Дунавския бряг – едни от основните дейности (наред със строителството на пътища и жп линии) на трудоваците от създадената през 1920 г. Трудова повинност (по-сетне Трудови войски и Строителни войски). Пресушаването на блата е изрично посочено в чл. 3. на Закона за трудовата повинност (Държавен вестник, бр. 56, 14.6.1920 г.) като стопанска задача, за която могат да бъдат използвани трудоваци, а печатните органи на институцията (в-к „Трудови известия“ и сп. „Трудовак“) още с първите си броеве от 1921 г. информират за „борбата“ с големите блата, „запълването“ на по-малки блата и гълове и строежите на диги. През следващите три десетилетия (докъм 1950 г.) са пресушени, например, редица блата в Бургаския, Карнобатския и Стралджанския край. В началото на 30-те години по брега на Дунав вече съществуват десетки километри диги, в това число прочутата по време на строежа (а и след това) Карабоазка дига между устията на реките Искър и Вит с дължина над 30 км и 17-километровата Вардимска дига между Свищов и устието на р. Янтра. През 1947 г. е завършен строежът на дигите между Белене и Свищов и между Белене и Никопол. Създаването на всяка водозащитна дига е следвано от мащабна работа по отводняване на вече някогашните заливни низини, прокарани са няколко километра отводнителни канали – само между Свищов и Белене общата им дължина е 45 км¹². Ако започнатото от правителството на Александър Стамболийски „отвоюване“ на земя е било водено от разни нужди – оземляване на бежанци след войните, борба с маларията, защита от наводняване на селища и земеделски земи и т.н., през социалистическия период като главна задача е поставено придобиването на нови земеделски площи за кооперативните стопанства и гарантирането на добра реколта чрез дрениране на почвата¹³. Пример е пресушаването на Цибърското блато. Върху част от онези земи, които след отводняването са се оказвали неподходящи за растениевъдство, се строят огромни по площ рибарници, напр. на земи, заемани някога от Орсойското блато и Калимок съответно в Ломския и Тутраканския край. В резултат от всичко това големите блата (заемали по няколко квадратни километра, в някои случаи – над десет) изчезват напълно или от тях остават отделни (обикновено несвързани един с друг) малки участъци. Тъй като издигнатите водозащитни диги възпрепятстват постъпването

¹¹ За разпространението вж. Ковачев 1890; Петков 1910; Пеев 1979. Най-ранното сведение за джулон в Джулонгьол се намира у Ковачев (1890: 218). Той не назовава блатото по име, а само го локализира – „при с. Маргузлии“ – погрешно написване или отпечатване на Мургузлии – старото име на с. Янтра. Блатото действително се намира малко по-близо до с. Янтра отколкото до Драганово, но в землището на Драганово.

¹² За строителството на диги и канали в този район вж. Господинов 1999: 31–43.

¹³ Целта на дренажите е освобождаване на почвата от ненужни (от агрономическа гледна точка) количества вода, която например предизвиква образуването на локви и/или загиване на корените на растителните култури.

на речна вода, някои от тези остатъци пресъхват или се превръщат в мочурливи терени. С това множество водни растения, в това число джулюнът, както и водолубиви птици изчезват или силно намаляват числеността на популациите си. Джулюнът изчезва напълно например в блатата на остров Персин, лишени от дунavsка вода, запазва се популация в Кайкуша край с. Ореш – остатък от обширните Свищовско-Беленски блата. За стесненото географско разпространение на джулюна свидетелстват и двете Червени книги, като същевременно те фиксират и новите територии, в които, както стана дума, растението си намира място (Пеев 1984; Пеев, Цонева 2015). В рубриката „Отрицателно действащи фактори“ Пеев (1984) пише: „Пресушаването на блатните комплекси, регулационните и други хидромелиоративни мероприятия, химическото замърсяване на водите. Количеството на вида силно намалява поради прогресивното ограничаване на характерните блатни местообитания“.

Сходна съдба имат по-малките блата край силно меандриращите притоци на Дунав. Специфичен, допълнителен фактор за тяхното пресъхване са корекциите на тези реки. Типичен пример е Джулюнгол. Той е бил неголямо блато¹⁴, образувало се в отрязан (неизвестно кога в далечното минало) по естествен път меандър на р. Янтра, т.е. в извита вдлъбнатина – остатък от старо корито на реката. Подковообразната му форма издава, че се е „настанило“ в меандър. До 70-те години на XX век на 200 м от него Янтра тече в коритото, което си е създадал след откъсването на въпросния меандър. В този участък реката отново е меандрирала, така че Джулюнгол реално се намира до завой на меандър, който (завоя) драгановчани наричат Голямото кеше (къоше). Естествен овраг, наричан от местните „боаз“, осъществява връзка между блатото и реката. Той започва от единия връх на подковообразното блато и отвежда до „кешето“ на меандъра. Тъй като блатото се намира малко по-високо от реката, връзката е само циклична. При пролетно пълноводие след топенето на снега „в Балкана“ завоите на меандъра „подпират“ реката, нивото ѝ се покачва и в блатото навлиза вода през боаза. Тази вода дава живот на блатната екосистема. „Подпирането“ обаче води и до нежелани от хората последици – реката се разлива и наводнява обработваемите земи на левия си бряг. На десния бряг (откъм селото) още в края на 20-те години на XX век е изградена дига, така че оттогава Янтра много рядко причинява наводнения в самото село. Селскостопанските загуби са един от аргументите за „премахването“ на реката от Драганово¹⁵. В началото на 70-те години реката е

¹⁴ Известно е, че през 1980 г. заема 138 декара, но към този момент площта му е намаляла поради хидромелиоративни мероприятия, за които ще стане дума.

¹⁵ Върху боравенето с меандрите на Янтра през социализма работи докторантът Георги Георгиев, с когото проведох едно от теренните си проучвания в Драганово. Затова тук няма да се спирам на детайли. Ще маркирам само още един от някогашните аргументи в полза на корекцията на речното течение. Още към 1970 г. Янтра е силно замърсена (особено от захарния завод в Горна Оряховица) и понякога непоносимо миризлива. Вместо да се потърсят начини за отстраняване или намаляване на замърсяването се прибегва до по-лесно решение – да се „отстрие“ реката от селото.

„поправена“, преместена. През шийките на меандрите в землището на селото са прокарани просеки и течението е изправено. По естествени хидродинамични закони в изправените участъци на речното корито водното течение увеличава скоростта си, водата отнася дънен материал и реката се вкопава, т.е. новото корито става по дълбоко от старото – от това на отрязаните меандри. Затова в тях не може да навлиза речна вода дори при пълноводие. Те се захранват главно от валежите и подпочвени води. За Джулюнгол следствието е закономерно: шом прясна вода вече не навлиза дори в отрязания меандър с Голямото кеше, то няма как тя да достига до блатото през боаза, за да го опреснява. Корекцията на реката предопределя постепенното пресъхване на Джулюнгол, както и на блатото Субашгьол, намиращо се в Джулюнорман¹⁶ – територия, обособена от извивката на големия меандър до селото, който е отрязан при корекциите.

Меандрите на р. Янтра и Джулюнгол край с. Драганово. Бяла крива – р. Янтра до корекциите през 1972 г.; бяла прекъснатата линия – просеки, отрязващи двата меандъра и изправящи коритото на реката; черна прекъснатата линия – граници на природна забележителност „Джулюнгол“

¹⁶ Драгановчани, които проявяват интерес към историята на селото, предполагат, че местността Джулюнорман (буквално – джулюнова гора) е била гориста и че в блатата в гората е имало джулюн, който изчезнал, когато гората е била изсечена, за да се създаде пасище (не по-късно от края на XIX век). Най-възрастните жители имат детски спомен за „трънкарите“, които се грижили за пасището, отстранявайки и изгаряйки храсти. След колективизацията пасището е разорано и превърнато в обработваема земя. Субашгьол окончателно пресъхва след корекцията, която го лишава от опресняване.

Върху блатната екосистема в Джулюнгол влияе и дейността на Аграрно-промишления комплекс (АПК) Горна Оряховица, филиал на който е Драгановското земеделско стопанство, основано през 1948 г. като ТКЗС. Блатото се намира в средата на голям блок (над 2200 декара) обработваема земя, освен това в него (във вътрешната страна на „подковата“) се вдава малък полуостров от едва 52 декара, които АПК не се отказва да обработва¹⁷. Нещо повече, АПК възнамерява да усвои и терена на самото блато и през 1980 г. започва да засипва блатото и да подравнява земята, с което разрушава част от брега му (досие РИОСВ¹⁸). Това намерение е преустановено след подаден сигнал, за което ще стане дума. В хода на времето съседните на блатото площи (в блока) са били „обект на отводняване, подравняване и почистване от храсти и дървета с оглед на по-ефикасното използване на обработваемите земи“ (досие РИОСВ), което неминуемо се е отразявало на водния режим и на блатната екосистема като цяло. При едно връщане в родното си село през 1976 г. Ст. Станев отива до блатото близо 25 години след като го е посетил за последен път. Заварва там нещо, което в разговора ни нарече „деструкция на пространството“. В спомените си пише: „За съжаление, Джулюнгол не беше вече онова място, което бях видял преди близо три десетилетия. Много от дърветата бяха изсечени, водата значително намаляла и отстъпила място на тръстиката, а обработваемите площи го обхващаха отвсякъде и на места стигаха до самите брегове“ (Станев 2013: 376).

Не е известно до каква степен влияние върху живота на растенията и животните, свързани с блатото, са оказвали използваните минерални торове, хербициди, пестициди и инсектициди. От годишните отчети на Регионалната инспекция за опазване природната среда (РИОПС)¹⁹ – Велико Търново за 1976 – 1986 г. става ясно, че до 1975 г. в окръга е имало значителни проблеми със спазването на дозите на химическите препарати и броя на третиранията и че едва след наложени наказания през 1975 г. положението се е подобрило, но едва от 1980 г. нататък „е налице тенденция за намаляване количествата на силно токсични средства и заменянето им с по-слабо отровни (селективни) спрямо човека, полезната ентомофауна, дивеча и др.“ В същото време обаче се изтъква, че последните „не винаги се осигуряват в необходимите количества и асортимент“²⁰. Информация за растителната защита в АПК – Г. Оряховица през 1980 г. и оперативен план за 1981 г.²¹ показват колко много усилия и химикали са се влагали в борбата с

¹⁷ През последните 40-ина години (както на приложената тук схема) поради промени в терена, осъществени от АПК, и обрастване на шийката на полуострова с дървета и храсти тази обработваема земя изглежда като остров в блатото.

¹⁸ Досието с документи за защитената местност се намира в РИОСВ – В. Търново. На това място искам да изкажа благодарност на служителите на тази инспекция за предоставените материали и допълнителна информация.

¹⁹ До 1991 г. днешните РИОСВ носят названието РИОПС.

²⁰ Вж. отчетите в Държавен архив (ДА) – В. Търново, ф. 1454, оп. 1, а.е. 12 и оп. 2, а.е. 1 до 6. Цитатите са от а.е. 1, л. 19 и 55.

²¹ ДА – В. Търново, ф. 1325, оп. 3, съответно а.е. 21, л. 142–152 и а.е. 22, л. 37–43.

болестите, вредителите и плевелите и при торенето и до какви последствия водят различни елементарни дефицити в материалната база и човешкото поведение – например до „фитотоксичност“ на посевите в Драгановския филиал поради липса на кантари и мерилки за приготвянето на разтворите. От оперативния план е видно, че 30% от насажденията в Драгановския филиал се пръскат от самолет, а от досието на Джулюнгол става ясно, че към 1980 г. именно блокът, в който се намира блатото, е бил един от онези, пръскани от въздуха (досие РИОСВ).

Изчезването на блатата, а с това – и на Джулюна представлява резултат от модернизационни процеси, осъществявани целенасочено в продължение на няколко десетилетия. Особено силен ефект имат колективизацията и по-сетнешната индустриализация на селското стопанство през социализма, както и съпътстващите ги хидромелиоративни проекти, целящи увеличаване на обработваемата площ и добивите от растителни култури. В този смисъл на изчезването на Джулюна може да бъде гледано и като на индикатор за модернизация. В „модернизация“ тук не влагам оценка. В някои от съвременните екологични движения тя бива разглеждана като противоестествена и при инфраструктурна, легална и финансова възможност биват разгръщани проекти, в които ключови термини са *rewilding* и *reintroduction*. Тоест модернизацията се смята за обратима и проектите са водени от идеята, че може да бъде постигната ренатурализация на трансформираната от човека природа. Пример за такива проекти са възстановяването на блатата на остров Персин (в Природен парк „Персина“) през 2008 г. чрез изграждане на шлюзове, канали и други съоръжения за вкарване на вода от р. Дунав, както и последвалото го „повторно въвеждане“ на Джулюн в тези блатата²². Тези начинания същевременно представляват пример за управление на природа, конструирана на основата на научни модели, т.е. и на тях може да се гледа като модернизация.

За защитата на Джулюнгол

По това време – от средата на 70-те години нататък – партийното и държавно ръководство започва да проявява частична загриженост за необратимите промени и замърсяването на околната среда. През 1977 г. Държавният съвет издава „Основни насоки за опазване и възпроизводство на природната среда в Народна република България“, а Министерският съвет приема разпореждане за изпълнението им, с което между другото дава ход на създаването на Червена книга²³. Като основни актьори в екологичната политика се проявяват учените

²² Вж. програмата за повторното въвеждане (*reintroduction*) https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/trapa_natans_dyavolski_oreh_metodika_rasteniya_life_proect_1.doc.

²³ За тогавашните визии за екологична политика вж. напр. сборника „Социализмът и природата“ (Кътов, Лялев, Радев 1986). За разпореждането на Министерския съвет вж. Централен държавен архив, ф. 136, оп. 64, а.е. 192.

от НКЦОВОС при БАН и политиките в КОПС към Министерския съвет. Наред с другото, формира се политическото виждане, че запазването на блата е важно за опазването на растителните и животинските им обитатели: в разпореждането на Министерския съвет от 1977 г. е обърнато специално внимание на това, че следва да се опазват местообитанията на блатните птици. По реда на Закона за защита на природата няколко блата биват обявени за защитени обекти: споменатото блато Кайкуша, Свишовско – за защитена местност през 1978 г.; езерото Дуранкулак за природна забележителност през 1980 г.; блатата на остров Персин – някои за резерват, други за природна забележителност през 1981 г.; Джулунгьол през 1982 г. В средата на 80-те години следват крайдунавските блата при с. Гарван и с. Малък Преславец между Тутракан и Силистра, както и Алепу край Созопол.

„По сигнал на гражданите и ст. н. с. Стефан Станев със съвместни мерки от страна на КОПС, РИОПС и БАН беше спряно засипване на блатото „Джолунгьол“ край с. Драганово, В. Търновско. При изследване на флората му от научни работници от БАН бяха установени четири редки и защитени вида, между които дяволският орех („джолун“). Обектът е прегледан от комисия и предстои оформяне на досието му“. Това може да се прочете в отчета за дейността на РИОПС – В. Търново през 1980 г.²⁴ Какво се крие зад това лаконично съобщение?

Споменатият Стефан Станев, род. 1938 г. в Драганово, по това време е утвърден ботаник, защитил дисертация през 1976 г., завеждащ отдела по ботаника на Природонаучния музей в Пловдив (от 1979 г. старши научен сътрудник II степен в него) и хоноруван преподавател по ботаника в Пловдивския университет. Тъй като сигналът не е запазен като документ, за неназованите граждани може да се съди по спомените на самия Ст. Станев (публикувани и в наш разговор) и драгановския краевед Илия Гогев, род. 1933 г. Това са били най-малкото двама драгановчани: читалищният секретар Иван Коларов и ветеринарният лекар (по онова време в пенсия) Борислав Стоянов – „хора с възрожденски дух, направили много за поддържане на старите културни традиции на селото“ (Станев 2013: 376). В разговора ни Ст. Станев характеризира читалищния секретар като „местен патриот“, а Ил. Гогев добавя: „Забележителна личност беше. Той се осмели още преди промяната (1989 г.) да чества разни македонски комити и други работи, които бяха пренебрегнати след девети септември“. Същият описва ветеринарният лекар като „енергичен“ читалищен деятел с впечатляваща лична библиотека и разностранни интереси. „Изобщо беше деен. Деен човек, много“. В спомените си за двамата актьори днешната читалищна секретарка изтъква интереса им към старините и, наред с другото, усилията им (неуспешни) да съхранят няколко рушащи се стари къщи като културни паметници.

В разговора ни Ст. Станев скромно и директно казва, че не следва да се изтъква някакъв негов важен принос за обявяването на Джулунгьол за защитен обект. Просто помогнал с каквото могъл на свои приятели от родното си село –

²⁴ ДА – В. Търново, ф. 1454, оп. 1, а.е. 12, л. 171.

читалищния секретар и ветеринарният лекар, които споделили с него страховете си, че блатото ще бъде заличено. С научните си познания, но и с познанството и приятелството си с подходящи служители и експерти в научни и министерски среди, успял да задвижи процедурата по защитата на блатото. Звънял по телефона и писал писма на когото е нужно. Ключова роля имали учени от НКЦОВОС и най-вече работещият там неговият приятел Таню Мичев – един от водещите природозащитници и експерти в областта на консервационната биология, защитените територии и орнитологията, и то с особен интерес към птиците, обитаващи блата и езера²⁵. В отговор на незапазено писмо със запитване от КОПС, което означава, че в процедурата вече е била въввлечена и ресорната правителствена институция, на 2.9.1980 г. директорът на НКЦОВОС изпраща мотивирано становище, че „обектът не следва да се засипва с пръст, а да се обяви за защитена местност“ (досие РИОСВ). Двамата учени, изготвили становището, са дадени само с инициалите им. Зад ТМ вероятно се крие въпросният приятел – Таню Мичев. В него те посочват шест вида растения и четири вида птици, които са идентифицирали в блатото, и акцентират, че две от растенията – *Trapa natans* и *T. schrittleworthii*²⁶ – „са включени в европейския списък на застрашените растения и в Червената книга на НРБ“, в действителност – в проекта за Червена книга, която, както стана дума, е публикувана през 1984 г. За да придадат тежест на становището си, освен на списъка към Бернската конвенция, те се позовават и на министерското разпореждане от 1977 г., според което „следва да се опазват и обогатяват местообитанията на блатните птици“.

Рамо в полза на акцията за спасяване на блатото дава и драгановчанинът Дечо Илиев (1919 – 1987 г.) – бивш кмет на селото, партиен, културен и физкултурен деятел в него, а по-сетне и към момента на акцията – окръжен кореспондент на Българската телевизия във В. Търново и нещатен журналист на централни и регионални вестници. В сравнително обширна статия „Джулюн“ с надредно заглавие „Да съхраним редките растения“ той описва растението и събирането и консумацията на плодовете му в Драганово²⁷. Описанията са об-

²⁵ Ст. Станев представя тази акция и в книгите си, вж. Станев 2013: 376 – 377. Вж. също снимка от огледа на блатото (Станев 2021: 139), която той датира от 1976 г. Ако датировката е правилна, това означава, че идеята за опазване на блатото е възникнала по-рано, а сигналът до РИОПС е изпратен през 1980 г. при непосредствена заплаха – започналото тогава заравняване. В публикацията си отбелязва, че заплахата било намерението на община Г. Оряховица да направи сметище на мястото на блатото, но в разговора ни подчертава, че не е съвсем сигурен в спомена си за тогавашните слухове. По-възрастните драгановчани, с които разговарях, нямаха спомен за план за сметище, а и мястото му сред обширни блокове обработваема земя не изглежда логично. От документите в досието на защитения обект в РИОСВ излиза еднозначно, че апетит към блатото е имал единствено АПК – Г. Оряховица.

²⁶ Погрешно изписване на *Trapa shuttleworthii* – сребрист папур или сребриста рогозина – рядък в България вид папур, трудно различим от широко срещания широколистен папур.

²⁷ Тридесетина години по-късно този текст е послужил за онова представяне на Джулюнгол на сайта на РИОСВ, което привлече вниманието ми. В досието в РИОСВ статията е запазена като изрезка без нанесени данни за вестника и датата.

рамчени от пасажи, в които поставя акцент върху необходимостта от опазване на растението. В началото на текста обръща внимание, че „ценният“ растителен вид е „на изчезване“, че в страната се срещал много рядко, а във Великотърновски окръг – единствено в Джулюнгьол и че бил „обявен под най-строга защита на държавата“. В края на статията пледира за „запазване на този ценен растителен вид“ чрез обявяване на Джулюнгьол за „природозащитен обект“.

Въпреки всички тези усилия процедурата не протича лесно и гладко. Следвайки изискването на Закона за защита на природата и Правилника за приложението му²⁸ обявяването на защитени обекти да бъде съгласувано от заинтересованите страни, РИОПС назначава 6-членна комисия, която включва в състава си инспектор на РИОПС (председател), представител на комисията по опазване на природата при Окръжния комитет на Отечествения фронт (ОФ), лесоинженер от Горскостопанския комбинат (ГСК)²⁹ – В. Търново, служител на Окръжния аграрно-промишлен съюз (ОАПС)³⁰, ръководителя на драгановския производствен участък на АПК Г. Оряховица като представител на това АПК и кмета на Драганово като представител на Общинския съвет на община Г. Оряховица. На 11.12.1980 г. комисията прави оглед на блатото и дискутира върху необходимостта и възможността то да бъде обявено за „природна забележителност“³¹, без да достигне до консенсусно решение. Представителите на РИОПС и ГСК, както и кметът дават гласовете си в полза на обявяването, а останалите трима „изразяват несъгласие“ и подписват протокола с особено мнение, като в следващите дни представителите на ОАПС и ОФ депозират мненията си в писмена форма³². Ръководителят на Драгановския филиал на АПК настоява блатото „да стане работна земя и не е съгласен да се защитава“. Представителят на висшестоящия ОАПС и този на ОФ формулират сходни едно с друго становища. Изтъкват, че 1) блатото се намира сред обработваемите земи и е прекалено малко, за да може да бъде разграничено при пръскането им с химически средства със самолети, т.е. в него няма как да не попадат торове, инсектициди и хербициди и затова защитата му е безсмислена; 2) „икономи-

²⁸ Съответно в „Държавен вестник“, бр. 47, 16.6.1967 г. и бр. 33, 25.4.1969 г., изм. бр. 9, 31.1.1978 г.

²⁹ В дадения период „комбинатите“ съответстват на предшестващите ги окръжни управления на горите и днешните регионални дирекции по горите. Тези учреждения са един от водещите актьори в управлението на защитени обекти, тъй като повечето от тези обекти се намират в горски територии.

³⁰ ОАПС е управително тяло, което осъществява координация на производствените и иновационните дейности на отделните АПК в даден окръг.

³¹ Според посочения закон и правилник „за природни забележителности се обявяват природни обекти от геоложки, палеонтоложки, ботанически или друг характер, които, независимо от средата, в която се намират, имат научна, културна, историческа или естетическа стойност“, като правилникът изрично посочва и блатата.

³² Реконструкцията ми се основава на протокола, двете писмени особени мнения и „Обяснение и становище“, написано от инспектора на РИОПС по повод на особените мнения (досие РИОСВ).

чески е крайно неизгодно (...) и това не може да се допусне“ да се промени режимът на агротехническите мероприятия заради обявяването му за защитен обект; 3) онзи остров от 52 декара обработваема земя в блатото „не може да не се обработва“. Освен това, и двамата изказват съмнение в резултатите от „проучванията на БАН“. Според тях блатото не било уникално, в района имало и други „подобни местности“, които „по нищо не се отличават“ от Джулюнгол и в които е „твърде вероятно“ да бъдат намерени констатираните растителни и животински видове. Препоръчват да бъдат направени нови изследвания, и то в местности, в които няма обработваеми земи или които се намират в крайнините на обработваемите земи. Само така „няма да се получат противоречия между икономическите интереси на обществото и опазването на природните забележителности“, пише в заключение представителят на ОФ.

В текста, озаглавен „Обяснения и становище“, председателят на комисията отбелязва, че в положителното или отрицателното си мнение всеки от представителите на различните ведомства бил воден от „своя интелект и интереси“, и предлага особените мнения да бъдат игнорирани и КОПС да обяви блатото за защитен обект. Година по-късно, за събитията в която няма документални източници, през януари 1982 г., КОПС издава съответната заповед.

След обявяването – по думите на местния краевед – „обаче нищо не се направи да е действително резерват. На думи вардеха. Постепенно намаля, сега е в много лошо състояние. То без вода се губи“. Още през 1982 г. РИОПС прави постъпки за възстановяване на опресняването на блатото, нарушено от корекцията на реката. Проектантската организация „Водпроект“ изготвя проект за оводняване на блатото чрез отбиване на вода от близко дърво. По неизвестни причини проектът обаче не е реализиран, нещо повече – въпреки забраната за „превеждането на каквато и да е дейност, с която се нарушава водният режим“ през 1986 – 88 г. АПК извършва корекция на дерето и дълбоки дренажи на прилежащите на дерето и блатото площи, за да ги отводни и направи годни за обработване. С това водното ниво в съседство с блатото пада на четири метра под неговия терен и подаването на вода към блатото става невъзможно. През март 1989 г. РИОПС настоява за „срочно проектиране“ на ново съоръжение за оводняване с цел „спешно възстановяване на нарушеното природно равновесие“. По това време блатото всъщност вече не съществува, от него е останало безводно корито, в което расте тръстика. С изчезването на водата е изчезнал и джулонът, също и папурът. На 29.11.1989 г. председателят на Клоновото земеделско стопанство³³ в Драганово изпраща писмо до КОПС и РИОПС, в което описва пресушаването на блатото и иска, „ако забележителностите са изчезнали“, сухото корито да им бъде предадено като обработваема земя.

³³ Това е наследникът на местния филиал на АПК след разформироването на АПК през 1989 г.

Дискусия

Реконструирани тук събития и развития, които – нека препратя към началните ми бележки в тази статия – имат паралели или по-скоро континуитет в съвременността, насочват към проблеми (обществени и научни) и отварят множество въпроси. Разкритите детайли същевременно показват, че в конкретния случай взаимоотношенията между актьорите не винаги са белязани от прости опозиции и затова са доста по-сложни, отколкото ми изглеждаха в по-„общия“ случай на конфликти, който представих в същите начални бележки. Впечатляващ е самият факт, че идеята за защита на Джулунгьол и по-сетнешните стъпки за реализирането ѝ са плод на – така да се каже – гражданска инициатива. Съгласно Закона за защита на природата и Правилника за приложението му (в редакцията им от 1978 г.) предложения до КОПС за обявяване на природни обекти за защитени би могъл да прави едва ли не всеки – РИОПС, министерства, окръжни съвети, научни и обществени организации, „други ведомства“, „отделни граждани“. На практика повечето предложения идват от научните среди и институти (ботанически, зоологически, екологически и т.н.) и за тях е характерен екоцентричният подход. В центъра на вниманието стоят растителни и животински видове и техните местообитания. Вносителите или въобще не се интересуват от човешкия свят наоколо, или само дотолкова, доколкото той е вредоносен. Сходен е и подходът на РИОПС, който освен това се отличава с кампанийност – подготовка на досиета за обявяване на защитени обекти по случай на поредна годишнина от „девети септември“ или друго важно за онази епоха събитие. Примерът от Драганово представя един може би (липсва статистика) рядък случай на инициатива, която е местна, идва „отдолу“ (макар да е осъществена „с връзки“ „нагоре“), не изхожда от юбилеен календар, а от загриженост за едно местно място. С тази тавтология искам да подчертая свързаността на местните хора (или най-малкото на онези от тях, които са инициирали и/или подкрепили начинанието) с мястото Джулунгьол. Сред тях са, както стана ясно, „местни патриоти“, които вероятно са искали да опазят блатото като местна забележителност точно както са искали да сторят това със старите къщи в селото. Към тях принадлежи и кметът Недю Бонев, който – по думите на мой събеседник – „изсече едни много хубави тополи. Недю по други работи беше деен, ама по екологията хич го нямаше“. Може растителният и животинският свят в блатото въобще да не го е вълнувал, съдействал е обаче за опазването на мястото. С това вероятно е влязъл в конфликт с другия политически значим човек в селото – ръководителя на филиала на АПК. За последния не успях да науча нищо. Когато попитах за него, лаконичният отговор гласеше: „от Стрелец, не беше местен“. Стрелец е съседно село. Излиза, че от външен човек не се очаква да има привързаност към село, в което просто работи. Никога няма да се разбере дали, ако той беше местен жител, при обсъждането в комисията е щял да застане на позицията на кмета или все пак отново да защитава интереса на предприятието си.

Не по-малко сложно е да се разбере какво всъщност е водило инициаторите. Те не са между живите. Осъзнавам, че изводите, които правя от анализа на спомените и оценките за Джулюнгол от днешните ми разговори с техни съвременници, не могат да бъдат прехвърлени автоматично върху други хора, при това действали 40 години по-рано, но и смятам, че те все пак дават възможност за размишления в някаква посока. Смяя да твърдя, че движещ фактор е онова чувство, наречено в антропологията *sense of place*, което се създава от връзките на хората с мястото, от значенията, които те му придават, изхождайки от свои преживявания. Имам предвид не само Джулюнгол, а Драганово и близките му околности като едно цяло. В разказите на възрастните (над 70-годишни) драгановчани много ярко се откроява река Янтра с множеството ѝ меандри и завои край селото, всеки от които си има свое име и нещо, с което е забележителен, също плажовете край нея, бентът при воденицата, „катокът“ (където се пързалия на кънки върху замръзналата река), кръчмите на крайбрежната улица и още няколко конкретни места, служили за отдих, забавления и игри. Всички те са свързани с някакви лични (и затова конкретни) преживявания, но получават еднаква, единодушна естетическа оценка: Тук беше голяма красота. (...) Янтра беше много красива река. (...) Красиво място беше тука“ и т.н. Все в минало свършено време. Разказите завършват с изказвания като „Всичко изчезна“. Изчезването е дълъг процес, който започва от национализацията на кръчмите, усилен е от колективизацията на земята и уеднаквяването на крайречния пейзаж и завършва с корекцията на речното корито, след която реката „изчезва“ от селото и на нейното място остават затлачени блатоподобни водоеми.

Джулюнгол е един от елементите на този цялостен пейзаж и на спомените за него. Той е бил място за риболов (на шарани и шуки); място за излети на младите хора, на което са се забавлявали и са позирали за снимки; тайнствено и донякъде зловещо място за децата, където са виждали как „грамадна щука“ хапва патица за краката и я завлича в дълбините. Той е бил и едно от местата, на които през зимата драгановчани добивали не само джулюн, но и лед, който съхранявали в ледници до ранно лято и използвали в кръчмите „Казино Торино“, „Абисиния“, тази „на дядо Илия“ и още няколко други край речния бряг, за да задоволят модерния за времето си маниер на пиене – чаша вино, придружена от чаша сода с парче лед в нея. Един от начините за събиране на джулюн всъщност е свързан с добива на лед: бащите режели, изваждали и товарели в каруците блокове лед, а синовете им (в тийнейджърска възраст) търкали блатното дъно по описания по-горе начин през създадените в замръзналата повърхност отвори. Когато отидох за първи път в Драганово, смятах, че водещи практики в общуването на местните хора с блатото ще са били събирането и консумацията на джулюн. Затова и подех първите си разговори с тях в тази посока. И наистина, споменах ли джулюна, събеседниците ми започваха оживено да разказват за начина на събиране и се връщаха в спомените си назад към времена, в които са били съвсем малки, все още не са можели да боравят с нож и с нетърпение

са чакали възрастните да разрежат обвивката на сварения плод. Но още тогава се оказва, че хората свързват блатото не само с добива и вкуса на джулона, а с много по-широк кръг от преживявания – от детски и младежки лудории до изтънчено пиене на вино. С това те натоварват физическия обект „блато“ с културни значения, превръщат го в място. Тук имам предвид тезата на Tuan (1977), че недиференцираните пространства (spaces) стават места (places), когато бъдат изпълнени със значения/ценности чрез преживявания.

В случая тези значения са от различен характер: утилитарен (използване на ресурсите на блатото – джулон, риба, лед), социален (общуване, развлечения), естетически („красота“) и т.н. Към момента на акцията драгановчани вече от около десет години не са използвали джулона за консумация; още по-рано, с навлизането на хладилниците са престанали да добиват лед; след корекцията на реката и постепенното пресъхване на блатото отпада и риболовът в него. Следователно опазването на блатото като източник на ресурси не е могъл да бъде водещ мотив. Повечето от хората, родени от 60-те години нататък, никога не се посещавали вече труднодостъпното³⁴ блато, само са чували за него. Значи към момента на акцията то вече не е имало предишното си широко (за много хора) значение в социален и естетически план. Липсвали са преживявания, които да направят блатото място. Затова и някои от младите бъркат Джулонгьол и Джулонорман. Инициативата е подета и подкрепена от по-възрастни хора, които са имали преживявания във времето на своето детство и младост (от средата на 20-те докъм средата на 60-те години), а към 1980 г. са имали само спомени за преживявания. В такъв момент у тях блатото извиква спомени, образи, чувства. Връзката им с блатото е преди всичко емоционална. Тя личи добре в публикуваните спомени на Ст. Станев. От емоции трябва да е била белязана и акцията им – от гняв и/или тъга, че мястото на преживяванията и спомените им ще „изчезне“, както няколко години преди това е изчезнала реката и красотата. Към тази интерпретация ме насочва и „признанието“ на Ст. Станев в нашия разговор, че при оказването на помощ на своите приятели от село е бил воден едновременно от професионални мотиви (консервация) и „от сантимент“.

Тази двойственост е предопределена от битието на Ст. Станев като драгановчанин и ботаник. При останалите актьори в акцията визията за опазване или – по-скоро – визията за предмета на опазване е еднопланова. Двамата учени, изследвали блатото и подготвили становището на НКЦОВОС, гледат на Джулонгьол откъм екологичния му потенциал да бъде местообитание на поне шест вида растения и четири вида птици. Погледът на местните инициатори е фокусиран върху характерен местен пейзаж и същевременно *memogyscare* (Nuttall 1992), върху място, бъдещо спомени и емоции, включително за вкус. Учените изхождат от списъци на застрашени видове в конвенции и Червени книги, местните се основават на чувствителност и памет. Тези две перцепции (на пространството) и същевременно концепции (за ценности и за опазването

³⁴ Препятствие са формираните големи блокове обработваема земя около него.

им) са белязани съответно от екоцентризъм и антропоцентризъм, обикновено се разгръщат в конкуренция и често водят до остър сблъсък на „еколози“ и „местни“³⁵. В случая с Джулунгьол обаче двете визии не само че не са в конфликт, но и се подкрепят взаимно. Това се дължи на хитрата стратегия на местните да прибягнат до Закона за защита на природата като инструмент за постигане на цели, които – строго погледнато – са различни от тези на природозащитниците, но в крайна сметка водят до резултат, който задоволява и двете групи. С различен успех тази стратегия бива прилагана и до днес. Пресен пример от същия регион е обявената през 2020 г. защитена местност „Средно поречие на река Негованка“, в която предмет на защита са два вида кокичета, няколко вида птици и бозайници, както и карстовият терен. В заповедта са формулирани удивително много забрани, общо 17, като няколко от тях се отнасят до боравенето с карста – забранени са добивът на инертни материали, къртенето на камъни, повреждане на скали и т.н.³⁶ Последните целят не само опазването на карстовия пейзаж и местообитанието на защитените видове, но и опазването на близкото с. Ново село от шум и прах. Акцията за обявяването на защитената местност е подета от местните жители с цел да възпрепятстват разкриването на кариера за добив на инертни материали за нуждите на напредващата автомагистрала „Хемус“.

В драгановския случай конфликтът на визии се разгаря с трета страна – АПК, който гледа на Джулунгьол като на място за производство – реално място с онези 52 дка обработваема земя сред блатото и потенциално място с нови 138 дка, които да бъдат завоювани чрез пресушаване на блатото. Тук се осъществява класическият сблъсък на визии и политики за експлоатация и за опазване на онова, което бива смятано за природа. АПК отхвърля научните аргументи на природозащитниците³⁷ и неотклонно, както е видно от цитирания протокол и особени мнения, следва политиката на икономически растеж. РИОПС е също толкова непреклонна и до известна степен арогантна – игнорира мненията на представителите, защитаващи икономически интереси. Двете страни си поставят несъвместими цели. Затова конфликтът остава неразрешен въпреки обявяването на Джулунгьол за защитен обект. Очевидно надделява АПК – не се съобразява с всички забрани и ограничения. Следствието е пресъхване на блатото. Или обратно погледнато – унищоженото блато свидетелства за това,

³⁵ За антропологичната перспектива към различните визии и конфликтите между тях вж. напр. Peterson et al. 2010, по специално с. 7 – 8.

³⁶ Вж. http://pdbase.government.bg/zpo/bg/area.jsp?NEM_Partition=1&categoryID=6&areaID=599.

³⁷ Недоверието на актьорите с икономически интереси към научните институции и съмненията им в научността на експертизите са особено характерни за конфликтите през XXI век. Според мен те се дължат не толкова на някаво предубеждение към учените и науката изобщо, колкото на перцепцията, че хора, седящи в кабинети и получаващи пари „по проекти“, идват, за да налагат на местните забрани и да ги поучават как да използват ресурсите, как да обработват земята и т.н. За мен беше малко неочаквано, че недоверие към „проучванията на БАН“ се е проявявало още в социалистическия период.

че управлението на защитени територии не може да бъде ефективно без поне минимален консенсус, без поне малко сближаване на визиите.

Интерес представлява позицията на ведомството по горите. Представителят на ГСК подкрепя обявяването на защитения обект вероятно само защото той не засяга горски територии. Когато предлаганите за защита обекти се намират в гори, в които се добива дървен материал, а това е най-честият случай, поведението на горските служби е по-различно. В отчет на РИОПС за 1982 г. се отбелязва: „Напоследък органите на ГСК – В. Търново, а под тяхно влияние и представителите на горските стопанства, при комисии за нови защитени природни обекти, вместо компетентни становища за бъдещото стопанисване в реални граници на новите обекти, противопоставят обикновено възражения и искания за значително намаляване на територията на предлаганите за защита обекти“³⁸. В обявяването на Джулунгьол ГСК изглежда е намерил удобен случай да окаже пълна подкрепа, щом тежестта се стоварва на чужд гръб – засяга се интересът на селското стопанство, не на дърводобива.

В „Основни насоки за опазване и възпроизводство на природната среда в Народна република България“ от 1977 г. Държавният съвет поставя като политическа цел „хармонизация(та) на взаимоотношенията между природата и обществото“. В интерпретациите на тази политика капитализмът е представен като „екологически вреден“, а изграждащото се „развито социалистическо общество“ – като способно да постигне въпросната хармония чрез планиране и балансиране на икономическото развитие с оглед на репродуктивните възможности на биосферата, чрез „съчетаването на интензивното развитие на народното стопанство с опазването и подобряването на природната среда“³⁹. Случаят „Джулунгьол“ показва не само че търсената хармония е трудно постижима, но и че конфликтът на възгледи и политики за консервация и социалноикономическо развитие се проявява по един и същи начин и с еднаква острота в (държавно-)социалистически и капиталистически контекст. Днешните сблъсъци, с които започнах тази статия, по същество не са по-различни от онези около Джулунгьол преди четири десетилетия. Различни са главно новите начини и форми на изразяване и протест. Може би цитираните току-що интерпретатори са си давали сметка за трудността и затова са оставили окончателното разрешаване на дилемите, произтичащи от дихотомията, едва за епохата на комунистическото общество.

Ще завърша с „втория живот“ на Джулуна. През 80-те години, малко преди Джулунгьол да пресъхне напълно и Джулунът да изчезне, местен човек, полски пазач в АПК, наскубва растения от загиващото блато и ги хвърля в един отсек на отрязания меандър, досама крайбрежната улица на Драганово. Растението очевидно е „харесало“ новото си място, защото го усвоява, размножава се и може да бъде видяно там и днес като плътен килим през лятото. На тази

³⁸ ДА – В. Търново, ф. 1454, оп. 2, а.е. 2, л. 20.

³⁹ Вж. Кътов, Лялев, Радев 1986, особено глава 1 и 2.

(както биха казали биолозите) интродукция едва ли следва да се гледа само като на спасителна акция за съхраняването на биологичния вид. В нея прозира желанието да бъдат съхранени емоционалните и споменни връзки с място, времена и преживявания – връзки, които хората поддържат чрез растението.

Източници

Вакарелски, Христо. 1977. *Етнография на България*. София: Наука и изкуство.

Гогев, Илия. 2000. *Драганово – село на градинари и поети*. В. Търново: Абагар.

Гогев, Илия, Елена Бонева. 2003. *Драганово. Летопис на едно будно село*. В. Търново: Абагар.

Господинов, Тодор. 1999. *Белене. Именник на кметовете*. Свищов.

Ковачев, Васил. 1890. *Trapa natans* в Северна България. – В: *Труд* (Търново), 3(2), 214 – 218.

Кътов, Асен, Траян Лялев, Ради Радев (ред.). 1986. *Социализмът и природата*. София: Наука и изкуство.

Пеев, Димитър. 1984. Дяволски орех, джулюн. – В: *Червена книга на НР България. Т. 1: Растения*. София: БАН, 242.

Пеев, Димитър, Соня Цонева. 2015. *Trapa natans* L. – В: *Червена книга на Република България. Т. 1: Растения и гъби*. София: БАН, МОСВ, 629.

Петков, Стефан. 1910. Българско дунавско блатно-мочурно ниско крайбрежие. – В: *Летопис на Българското книжовно дружество в София*, 11, 72 – 102.

Станев, Стефан. 2013. *Бележити български ботаници / Звезди гаснат в планината*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“.

Станев, Стефан. 2021. *Светлини и сенки по пътя. Спомени*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“.

Petrova, Antoaneta, Zdravko Hubenov. 2016. Report 128. – In: *Phytologia Balcanica*, 22(3), 445 – 446.

Литература

Пеев, Димитър. 1979. Джулюн. – В: *Флора на НР България*, т. 7. София: БАН, 444 – 446 [Peev, Dimitar. 1979. Dzhulyun. – In: *Flora na NR Bulgaria*, t. 7. Sofia: BAN].

Alphandéry, Pierre, Agnès Fortier. 2001. Can a territorial policy be based on science alone? The system of creating the Natura 2000 Network in France. – In: *Sociologia Ruralis*, 41(3), 311 – 328.

Hiedanpää, Juha. 2002. European-wide conservation versus local well-being: the reception of Natura 2000 Reserve Network in Karvia, SW-Finland. – In: *Land-scape and Urban Planning*, 61, 113 – 123.

Hirschnitz-Garbers, Martin, Susanne Stoll-Kleemann. 2011. Opportunities and barriers in the implementation of protected area management: a qualitative meta-analysis of case studies from European protected areas. – In: *The Geographic Journal*, 177(4), 321 – 334.

Lansdown, R.V. 2019. *Trapa natans*. *The IUCN Red List of threatened species* (<https://dx.doi.org/10.2305/IUCN.UK.2019-2.RLTS.T164153A120228484.en>).

Linnell, John et al. 2015. Framing the relationship between people and nature in the context of European conservation. – In: *Conservation Biology*, 29(4), 978 – 985.

Nuttall, Mark. 1992. *Arctic homeland. kinship, community, and development in Northwest Greenland*. London: Belhaven Press, Toronto: University of Toronto Press.

Peterson, Richard et al. 2010. Seeing (and doing) conservation through cultural lenses. – In: *Environmental Management*, 45(5), 5 – 18.

Tuan, Yi-Fu. 1977. *Space and place. The perspective of experience*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

West, Paige, James Igoe, Dan Brockington. 2006. Parks and peoples: the social impact of protected areas. – In: *Annual Review of Anthropology*, 35, 251 – 277.

Доц. д-р Петър Петров

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей

Българска академия на науките

ул. „Московска“ № 6А

1000 София

E-mail: petar.petrov@iefem.bas.bg